

daha sonra *Şerhu Muhtaşari'l-Adl ve'l-inşâf* adıyla şerhetmiştir (her iki eser Gardâye'de el-Hâc Sâlih La'li Kütüphanesi'nde kayıtlıdır). *el-Adl ve'l-inşâf* Ebû'l-Kâsım b. İbrâhim el-Berrâdî tarafından *el-Bahşü's-şâdık ve'l-istikşâf 'an haka'iki me'ânî Kitâbi'l-Adl ve'l-inşâf* ismiyle tekrar şerhedilmiştir. Şemmâhî'nin muhtaşarı üzerine Ömer b. Ramazan *Ref'u't-terâhî fi Muhtaşari's-Şemmâhî* adıyla bir şerh, Yûsuf b. Muhammed el-Masîsî bir hâşîye, Şemmâhî'nin şerhi üzerine de Muhammed b. Yûsuf Eттаfeyyîş bir şerh, Muhammed b. Ömer b. Ebû Sitte el-Cerbî ve Muhammed b. Yûsuf el-Mus'abî birer hâşîye yazmıştır. Ebû Mâlik Âmir b. Hamîs el-Mâlikî el-Umânî, Şemmâhî'nin muhtaşarını *Mevâridü'l-elât Nazmu Muhtaşari'l-Adl ve'l-inşâf* adıyla 1250 beyitte manzum hale getirmiştir (Maskat 1405/1985). Mühenni et-Tivâcînî, Şemmâhî'nin şerhini Tunus'ta Külliyyetü'z-Zeytûne'de doktora tezi olarak neşre hazırlamış (Cezayir, Karâre Cem'iyetü't-Türâs Ktp.), Mustafa Sâlih Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vârcelânî ve fikrühü'l-uşûlî mukâreneten bi-Ebî Hâmid el-Gazzâlî* adlı yüksek lisans tezinde *el-Adl ve'l-inşâf* ile Gazzâlî'nin *el-Muhtaşâf*'ını karşılaştırmıştır (Maskat 1995, 2006). *el-Adl ve'l-inşâf*'ı Amr Halîfe en-Nâmî tahkik etmeye başlamışsa da tamamlayamamıştır (Cezayir, Gardâye, Cem'iyetü't-Türâs Ktp.).

2. ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ukûl. Kelâma dair bu eserde felsefe, mantık, tarih, riyâziyât vb. ilimlerin çeşitli konularına da yer verilmiştir. Vercelânî'nin ilmî birikimini geniş biçimde yansıtan eserde ayrıca diğer İslâm kelâm akımları ve özellikle bölgede yaygın olan Eş'arîliğe karşı İbâzî düşüncesi savunulmaktadır (I-III, Kahire 1306, 1316, taşbaskı). Eser Uman'da da birçok defa yayımlanmış (nşr. Sâlim b. Hamed el-Hârisî, I-II, Maskat 1403/1983, 1427/2006), Sâlih Bûsaîd, Tunus'ta Külliyyetü'z-Zeytûne'de eseri doktora tezi olarak neşre hazırlamıştır.

3. Tertîbu Müsnedi'r-Rebî' b. Habîb. İbâzîler'in hadis konusunda temel kaynağı sayılan Rebî' b. Habîb el-Ferâhîdî'nin *el-Müsned*'inin (*el-Câmî'u's-şâhih*) yeniden düzenlenmiş şeklidir. Defalarca basılan eser (Kahire 1328; I-VIII, Maskat 1402/1982, Muhammed b. Ömer b. Ebû Sitte el-Cerbî'nin hâşiyesiyle) birçok araştırmaya konu teşkil etmiştir. Muhammed b. Yûsuf Eттаfeyyîş eseri *Tertîbü't-Tertîb* adıyla tekrar düzenlemiştir (Cezayir 1326).

4. Merecü'l-bahreyn. Mantiğa dair olup *ed-Delîl ve'l-burhân* adlı eserin sonunda mevcuttur. Abdülâzîz es-Se-

mîni buna *Ta'âzumü'l-mevceyn 'alâ (fi şerhi) Merecü'l-bahreyn* adıyla bir şerh yazmıştır (Benî Yescen / Gardâye, İstikâmet Ktp., müellif hattı). Ömer Âlü Hakîm, Cezayir Üniversitesi Külliyyetü'l-ulûmî'l-İslâmîyye'de eseri doktora tezi olarak neşre hazırlamış olup çalışma henüz savunma aşamasındadır.

5. Tefsîrü'l-Kur'âni'l-kerîm. Bugüne ulaşmayan eserin yetmiş cüz olduğu söylenir. Berrâdî, eserin Bakara ve Âl-i İmrân sûreleriyle ilgili 700 varaklık kısmını gördüğünü kaydeder.

6. el-Kaşidetü'l-Hicâziyye. Hicaz'a yaptığı yolculuğu anlattığı 360 beyitlik bir manzumdir (nşr. el-Hâc Muhammed Yahyâ, Gardâye 2008).

7. Divânü şî'r. Eserden sadece, hocası Eyyûb b. İsmâil için yazdığı bir mersiye Dercînî'nin *Tabakâtü'l-meşâyih bi'l-Mağrib*'inde (II, 462-469) günümüze ulaşmıştır.

8. Risâle fi terâcimi ricâli'l-Müsned (Benî Yescen / Gardâye, Âlü Yedder Ktp.). Rebî b. Habîb'in *el-Müsned*'inde geçen ricâle dairdir.

9. Kitâbü'l-Esmâ' (Benî Yescen / Gardâye, Âlü Yedder Ktp.).

10. Resâ'il mütenevvî'a. ed-Delîl ve'l-burhân adlı eserin III. cildinde mevcuttur.

11. Şerhu Siyeri Maḥbûb b. er-Rahîl fi târihi'l-İbâziyye bi'l-Meşriḥ. Müellifin çağdaşı Ebû Ammâr et-Tenâvütî, *Siretü Ebi 'Ammâr 'Abdilkâfi*'sinde bu eseri zikreder.

12. Fütûhu'l-Mağrib. Almanya'da bir kütüphanede yazma nüshasının bulunduğu dair bazı kayıtlar vardır (Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vârcelânî*, s. 124-125).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Ya'kûb el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân* (nşr. Sâlim b. Hamed el-Hârisî), Maskat 1427/2006, neşredenin girişi, I, 9-11; Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâyih bi'l-Mağrib* (nşr. İbrâhim Tallây), Kösantîne 1974, II, 460-469, 489-495; Ebû'l-Kâsım b. İbrâhim el-Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-muntekâat*, [baskı yeri yok] 1306, s. 220-221; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Ahmed b. Suûd es-Seyyâbî), Maskat 1407/1987, II, 105-106; A'zâm Sâlih, *Guşnü'l-bân fi târihi Vercelân*, Karâre Mektebetü cem'iyeti't-türâs, vr. 185, 221-224; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1916; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâziyye fi'l-Cezâ'ir*, Kahire 1399/1979, s. 237-241; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü a'lâmî'l-Cezâ'ir*, Beyrut 1400/1980, s. 341-342; Mustafa Sâlih Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vârcelânî ve fikrühü'l-uşûlî mukâreneten bi-Ebî Hâmid el-Gazzâlî*, Maskat 1415/1995; a.m.f., *Menhecü'l-ictihâd 'inde'l-İbâziyye*, Maskat 1426/2005, s. 54-60, 87, 109-110, ayrıca bk. İndeks; Muhammed b. Mûsâ Bâbâmmî v.dğr., *Mu'cemü a'lâmî'l-İbâziyye*, Beyrut 1420/1999, II, 481-483; T. Lewicki, *el-Mü'errîhüne'l-İbâziyyün fi târihi İfrîkiyye's-şimâliyye* (trc. Mâhir Cerrâr – Rîmâ Cerrâr), Beyrut 2000, s. 129-131; J. C. Wilkinson, "İbâdî Hadith: an Essay on Normalization", *Isl.*, LXII/2 (1985), s. 231-259.

MUSTAFA SÂLİH BÂCÛ

VERCELÂNÎ, Ebû Zekerıyyâ

(أبو زكريا الورجلاني)

Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâti el-Vercelânî (ö. 500/1106 civarı)

Mağribli İbâzî tarihçisi,
fıkıh ve kelâm âlimi.

Kuzey Afrika'daki İbâzîler'in en önemli merkezlerinden biri olan Vercelân'da (Vârcelân / Verclân; Wargla, Ouargla) doğdu. İlk eğitimi bu şehirde ve İbâzîler'in yoğun olarak yaşadığı civar bölgelerde aldı. Amcası Ebû Hamza İshak b. İbrâhim'den hadis okudu. 460 (1068) yılından itibaren ilim tahsili amacıyla önce Trablusgarp'a gitti; ertesi yıl Ebû'r-Rebî' Süleyman b. Yahlef el-Mezâtî'den ders almak için onun yaşadığı köye yerleşti. Bu bölgedeki hocaları arasında Ebû Muhammed Mâksan b. Hayr ve Ebû Abdullah Mâzin b. Abdullah el-Visyânî sayılmaktadır. 474'te (1081) Vercelân'a dönen Ebû Zekerıyyâ İbâzî tarihçilerine göre Vercelân'da vefat etti, Vercelân veya civarındaki Sedrâte'de defnedildi. Vercelânî, *Siyerü'l-e'imme*'nin birinci kısmını 500 (1106) yılında tamamladığına göre bu tarihten sonra vefat etmiş olmalıdır. Ebû Zekerıyyâ el-Vercelânî ve kardeşi Ebû Yahyâ Zekerıyyâ el-Vercelânî, İbâzîler'in önemli âlimlerinden kabul edilir. Onuncu nesil İbâzî şeyhleri arasında hocası Ebû'r-Rebî' Süleyman b. Yahlef el-Mezâtî ile birlikte "şeyhayn" diye nitelendirilir. Yetiştirdiği pek çok talebe arasında Yahyâ b. Muhammed en-Nefûsî, Ebû'r-Rebî' Süleyman b. Abdüsselâm el-Visyânî, Ebû Nûh Sâlih b. İbrâhim b. Yûsuf ez-Zemrîni ve Ebû Amr Osman b. Halife es-Sûfî sayılabilir.

Eserleri. 1. Siyerü'l-e'imme ve aḥbâ-ruhüm (Kitâbü's-Sire ve aḥbârü'l-e'imme, Târîhu Ebi Zekerıyyâ). Vercelânî'nin en meşhur eseri olup bir İbâzî müellifi tarafından kaleme alınan en eski kaynaklardandır. Eser, İbâzîliğin Kuzey Afrika'daki yayılışı ve İbâzîler'in bu bölgede kurduğu Rüstemiler hakkında önemli bilgiler içermektedir. Vercelânî bu eseriyle Ebû'l-Abbas ed-Dercînî ve Ebû'l-Abbas eş-Şemmâhî gibi İbâzî tarihçilerini etkilemiştir. Ebû'r-Rebî' Süleyman b. Abdüsselâm el-Visyânî ve Süleyman el-Bârûnî gibi İbâzî tarihçileri de Vercelânî'nin eserinden yararlanmışlardır. *Siyerü'l-e'imme*'de II-V. (VIII-XI.) yüzyıllar arasında Kafsa, Kantara, Vercelân ve Tâhert'te yaşayan İbâzî âlimlerinin biyografileri ve ilmî faaliyetlerine dair bilgiler yer almaktadır. Çok az sayıda yazma nüshası bulunan eserin önem-

VERCELÂNÎ, Ebû Zekeriyâ

li kısmını teşkil eden ilk bölümünü, Emile Masqueray, hatalı ve eksik bir yazmaya istinaden Fransızca'ya kötü bir çevirisini yapmıştır (*Chronique d'Abou Zakaria*, Algiers 1878). R. Le Tourneau ve H. Roger İdris eserin daha iyi bir tercümesini yapmıştır (*Revue Africaine*, sy. 104 [1960], s. 99-176, 322-390; sy. 105 [1961], s. 117-176, 323-374). Kitap, İsmâil el-Arabî (Cezayir 1399/1979, 1984; Beyrut 1402/1982) ve Abdurrahman Eyyûb (Tunus 1405/1985) tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır. 2. *el-İzâh fi'l-aḥkâm*. İbâzî fikhına dair olan eseri Muhammed Mahmûd Kâmil tahkik ederek dört cilt halinde neşretmiştir (Kahire 1404/1984).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *es-Sire ve aḥbârü'l-e'imme* (nşr. Abdurrahman Eyyûb), Tunus 1985; Dercîni, *Ṭabaḳâtü'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib* (nşr. İbrâhîm Tallây), Beyrut, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), II, 425-427, 448-451; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Ahmed b. Suûd es-Seyyâbî), Maskat 1407/1987, II, 92-93; Brockelmann, *GAL* (Ar.), VI, 92-93; Farhad Daftary, *The İsmâ'îlîs: Their History and Doctrines*, Cambridge 1992, s. 621; Sa'd Zağlûl Abdülhamîd, *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî*, İskenderiye 1994, II, 398; Nâsirüddin Saïdünî, *Mine't-türâşi't-târîhi ve'l-coğrâfi li'l-ğarbi'l-İslâmî*, Beyrut 1999, s. 42-49; T. Lewicki, *el-Mü'errihûne'l-İbâziyyün fi İfrîkiyye's-Şimâliyye* (trc. Mâhir Cerrâr – Rîmâ Cerrâr), Beyrut 2000, s. 134-138; a.mlf. – A. De Motylinski, "Abû Zakariyyâ al-Wardjânî", *EP* (Ing.), I, 167; Omar Bencheikh, "Abû Zakariyyâ Yahya İbn Abi Bakr, Kitâb as-sira wa-aḥbâr al-a'imma", *StI*, LXV (1987), s. 173-176; Masoud Jalali-Moqaddam – Tr. Maryam Rezaee, "Abû Zakariyyâ al-Warjalânî", *Encyclopedia Islamica*, Leiden 2009, II, 768-769.

MEHMET SALİH ARI

VEREENIGDE
OOST-INDISCHE COMPAGNIE(bk. HOLLANDA
DOĞU HİNDİSTAN ŞİRKETİ).

VERGİ

Günümüzde vergi, devletin kamu giderlerini karşılamak üzere kişilerden cebren ve karşılıksız olarak topladığı ekonomik değeri ifade eder. Belli bir kamu hizmetine karşılık olmadan alınması vergiyi harç ve resim gibi diğer kamusal malî yükümlülüklerden ayırır. Vergi, devletin malî gücünü meydana getiren temel kaynak kişilerin de temel vatandaşlık görevi olduğundan modern hukuk, iktisat ve malîyenin yanı sıra siyaset ve kamu yönetiminin de ana konularından birini teşkil etmiş; vergilendirme süreci, vergi yetkisi ve

bu yetkinin dağılımı, vergi mükellefi, verginin tarh, tebliğ, tahakkuk ve tahsil açısından geçmişe oranla daha kapsamlı ve sistemli aşamaya gelinmiştir. Önceleri bireylerin ortak harcamalara gönüllü ve yardım niteliğinde katılımı ile başlayan ve devlet teşkilâtının oluşmasıyla genel nitelikte ve zorunlu bir yükümlülüğe dönüşen, bu sebeple toplumların tarihi kadar eski bir geçmişi bulunan verginin İslâmî öğretisi ve uygulamadaki yerinin kavranabilmesi için bu konuda geliştirilen terminolojinin, fakihlerin geliştirdiği teorilerin ve başlangıçtan zamanımıza kadar çok sayıda İslâm devletindeki uygulamaların ele alınması gerekir. Belli bir döneme ve uygulamaya göre yapılan değerlendirmelerin kurumsal gelişmeleri bütünüyle yansıtmaması mümkün olmadığı gibi sadece İslâmiyet'in ortaya çıktığı dönemi incelemek de yeterli olmayacaktır. Vergiyle ilgili terminoloji ve doktrinle uygulama arasındaki etkileşim ve öncelik-sonralık ilişkisi, her bir vergi türünün meşruiyet sebebi ve şer'iliği, ibadet niteliği taşıyıp taşımadığı hususları da yapılacak değerlendirmelerde son derece önemlidir.

A) **Terimler.** Kur'an'da çeşitli vergi türlerini belirten kelimeler (zekât, cizye, fey', haraç) bulunmakla birlikte bir bütün halinde vergiyi ifade eden bir kelime yoktur. Hadislerde bu terimlerin yanında özellikle Câhiliye döneminin haksız uygulamalarını yansıtan "gümrük ve pazar yeri vergisi" anlamında meks terimi yer alır (*Müşned*, IV, 109, 143). Uygulamada ilk fetihler döneminde vergi vb. yükümlülükleri belirtmek üzere kullanılan tabir ve terimler arasında bir yeknesaklık yoktur. Aynı vergi değişik bölgelerde farklı isimler alırken farklı vergiler bazan aynı adla anılmaktadır. Ancak rivayetler Araplar'ın Suriye, Irak ve Mısır'da başlangıçtan itibaren lafızdaki benzerliğe rağmen baş vergisiyle toprak vergisini ayırdıklarına işaret etmektedir. Haraç kelimesi bir taraftan vergiyi veya devlet gelirlerini ifade etmesi bakımından genel, diğer taraftan arazilerden alınan nakdî veya aynı toprak vergisini ifade etmesi açısından özel bir anlama sahiptir. Harç ve haraç kelimeleri "vergi, pazar resmi, baş vergisi" gibi anlamlar taşır.

İslâm coğrafyasının genişlemesine ve uygulamanın çeşitlenmesine paralel olarak vergi konusunda da zengin bir terminoloji ortaya çıkmıştır. Klasik kaynaklarda nasla belirlenenler dışındaki vergiler için **meks**, **darîbe**, **vazife**, **nâibe** (daha çok Hanefî kaynaklarında), **külef sultâniyye** (da-

ha çok Hanbelî kaynaklarında, Osmanlılar'da ise tekâlif), **resm** (**rüsüm**), **avâriz**, **bâc** terimlerine rastlanır. Vergi koymayı belirtmek üzere "tavzîf, farz, darb", vergi toplama için "cibâyet", vergi vermek için "ih-râc, i'tâ, itâ" gibi terimler kullanılmıştır. Günümüz Arapça'sında vergi daha çok darîbe kelimesiyle ifade edilir ve terimin genelde nasların belirlediği şer'î-malî yükümlülüklerin yanı sıra mükûs, rüsüm, mukar-rerât, cevâli, mevrîsü'l-haşriyye, remy gibi örfî nitelikteki vergi türlerini de kapsadığı kabul edilir. Geçiş anlamıyla "hesap / kesenek, vergi / resim" anlamında meks dar anlamda ticaret mallarından alınan duhûliye (iç ve dış gümrük) resimlerini ifade eder. Ancak kelimenin anlamı zamanla genişlemiş, ticaret mallarından alınan gayri meşrû ağır vergilerin genel adı olmuştur. Bu vergiler için daha yaygın biçimde "uşûr" tabiri kullanılmıştır. Çeşitli bölgelerde bâc, damga (tamga) ve gümrük terimleri de meks ile eş anlamlıdır. Darb kökünden gelen darîbe geçmişte de kullanılmakla birlikte (meselâ bk. İbnü'l-Esîr, V, 349) bugünkü kadar geniş anlamlı ve yaygın değildi. Bir tanıma göre darîbe, şer'an farz kılınanlar dışında devletin kişiler veya mallar üzerine yüklediği mükellefiyettir. Ancak ekseriyet bu terimin hem şer'î hem gayri şer'î vergileri kapsadığı görülmektedir. Geçmişte öşür için "darîbetü'l-öşr", haraç için "darîbetü'l-harâc" tabirleri kullanılmıştır. Memlûkler döneminde "resmü'l-ganem, resmü'l-câmûs, rüsümü'l-vilâyet" terkiplerine rastlandığı gibi resim Osmanlılar'da da vergiyi göstermek üzere yaygın biçimde geçer (bk. RESİM). Arapça'da "faraza" tabiri "vergi tarhetmek" mânâsındadır.

İslâm devletlerinde bürokratik kurumlar divan kelimesiyle ifade edilmiş, bu çerçevede bazı divanlar vergi toplama işini üstlenmiştir. İlk divan Hz. Ömer zamanında fey gelirlerinin dağıtımını amacıyla kurulmuştur. Bunun yanı sıra ilk dönemlerde malî işleri yönetmek üzere eyalet merkezlerinde Sâsânîler ve Bizans devrinden kalan eski teşkilât ve memurlar korunmuş, gerek buradaki divanların yazı dilinin Arapçalaştırılması, gerekse memurların artık çoğunlukla müslümanlardan tayin edilmesine başlanması Emevîler döneminin ortalarını bulmuştur. Abbâsîler, Emevî divan sistemini geliştirip yaygınlaştırmışlardır. Bu dönemde haracın ve bir kısım zekât gelirlerinin toplanmasıyla Dîvânü'l-harâc, diğer bazı zekât gelirlerinin toplanmasıyla Dîvânü's-sadaka ilgileniyor-